

HARİCİLİĞİN İMAN TANIMININ SİYASİ VE SOSYAL ARKA PLANI **SOCIAL AND POLITICAL BACKGROUND OF KHARIJITES' DEFINITION OF FAITH**

Furat AKDEMİR*

Öz

Haricilik İslam düşünce tarihinde siyasi ve toplumsal olaylar sonucunda ortaya çıkmış tepkisel bir siyasi fırkadır. Hariciler, siyasi ve sosyal olayları dini bir bağlama çekerek temellendirmişlerdir. Dini konularda aşırı, tepkisel ve radikal fikirleri ile tanınmışlardır. Kur'an-ı Kerim'i kendi düşünsel bağlamlarında ve amaçları doğrultusunda parçacı bir tarzda yorumlayarak dini bir fırka oluşturma çabası içine girmişlerdir. İman-amel bağlamı tüm zihinsel kodlarının ve eylemlerinin özünü oluşturur. Siyasi düşüncelerini, fırka anlayışlarını ve eylemlerini dini değerler üzerinden şekillendirmiş ve iman bağlamında değerlendirmişlerdir. Din, siyaset ve hukuk konusunda sığ, aşırı ve parçacı görüşlerinden dolayı toplumda kaos ve anarşizme yol açacak olaylara karışmışlardır. İslam tarihinde, Haricilerin iman-amel düşüncesi ve bunun, siyasi ve sosyal olaylar ile ilişkilendirilmesi İslam düşünce geleneğinin temel sorunlarından birisini oluşturmuştur.

Anahtar kelimeler: Haricilik, İslam, Din, Siyaset, Fırka.

Abstarct

Kharijite is a reactive political sect that came out because of political and social events in the Islamic history of philosophy. Kharijites base their ideas of political and social issues on a religion. They are known for their excessive, reactive and radical thoughts on religious issues. They try and create a religious sect by interpreting The Holy Qur'an in a way that supports their thoughts by picking out certain words from the verses. Faith and deeds are the context of all mental codes and the actions of Kharijites. They shape their thoughts on politics, sect and actions on religious values and evaluate them by their faith. They are involved in situations that will lead to anarchism and chaos because of their extreme and fragmentary views about religion, politics and law. The ideas that Kharijites possess of faith and deeds and how they associate them with political and social situations throughout Islamic history has been the main problem of Islamic philosophical tradition.

Keywords: Kharijites, Islam, Religion, Politics, Sect.

GİRİŞ

Haricilik İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan ilk örgütlü fırkadır. Haricilerin ortaya çıkışını hazırlayan süreç, Hz. Osman döneminde gelişen olaylar ile başlamış, Hz. Ali dönemi Cemel, Sıffin ve Nehrevan savaşları ile zirveye ulaşmıştır. Hariciliğin temeli gelişen siyasi, hukuki ve toplumsal olaylardır. Geleneksel ve kültürel kodları da olan Haricilik, daha çok tepkisel siyasi bir muhalefet hareketidir. Kendi siyasi ve dini düşüncelerini kabul edenleri Mümin, kendi dışındakileri küfür ve şirk içinde gören bir başkaldırı hareketidir. Hariciler, kendi tepkisel ve ortaya çıkış hareketlerini inanmış bir topluluğun zalim ve günah olan bir ortamdan çıkışı olarak görmüşlerdir. Bu yönü ile kendilerini, küfür ve isyanda olan bir toplumdan uzaklaşan, Allah'a ve Resul'üne yönelen bir hareket olarak tanımlamışlardır.

Hariciliğin en önemli özelliklerinden biri, siyasi ve sosyal olayları din/iman bağlamında değerlendirmeleridir. Bundan dolayı dini konularda aşırı, parçacı ve radikal fikirleri ile ön plana çıkmışlardır. Ayetleri kendi siyasi düşünce ve inançları bağlamında değerlendirmiş ve yorumlamışlardır. Bu düşünceleri ile siyasi ve sosyal olayları iman bağlamında görmüşlerdir. Ameli, imanun geçerliliğini ortaya koyan bir rükün olarak kabul ettikleri için tüm olayları iman-amel bağlamında değerlendirmişlerdir.

Hariciler kendilerini toplumun öznesi ve doğruluğun mihenk taşı olarak görmüş, toplum ile kendi aralarını tecrit etmişlerdir. Siyasi, hukuki ve toplumsal olayları iman bağlamında değerlendirdikleri için aşırı tepkisel ve muhalif davranışlar içinde olmuşlardır. Bundan dolayı toplumda kaotik ve şiddet içeren olaylara karışmışlardır. Haricilerin, iman tanımının siyasi ve sosyal arka sâikleri buna zemin hazırlamıştır. Bu düşünce yapısı geçmişte ve günümüzde Müslüman toplumlarda derin sorunlar oluşturmuş, İslam'ın ortaya koymaya çalıştığı barış ve huzur ortamına zarar vermiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1. HARİCİ KAVRAMI

Harici, Havaric, Hariciye kavramları "*Harace*" çıkmak fiilinden türemişlerdir. Bu kelimeye çeşitli anlamlar verilse veya bunun farklı tanımları yapılsa da bunlardan dördü özellikle Haricileri isimlendirmede kullanılmıştır.

1. Hariciler, Hz. Ali'nin ordusundan "*çıkan*" veya "*ayrılan*" kimselerdir.

2. Hariciler kâfirlerin aralarından çıkarak "*Allah'a ve Elçisi'ne hicret edenler...*" (Nisâ, 4/100) yani kâfirler ile her türlü içtimai bağı koparanlardır.

3. Hariciler, ayaklanma anlamında Hz. Ali'ye karşı çıkanlardır (harace âlâ).

4. Hariciler, kaade (oturanların) zıddına, cihada çıkan ve fiilen ona katılanlardır. Bu iki topluluk, hurûc (çıkış) ve ku'ûd (oturuş) kavramaları, Kur'an'da birbirinin zıddıdır (Tevbe, 9/83). Bütün bu açıklamaların, İslam düşünce tarihinde farklı dönemlerde, kişiler tarafından kullanılışlarının haklı sebepleri vardır (Watt, 2010, 19-20).

Harici (Havâric) ismi, haricilere karşı olanlar tarafından verilmiş bir isimdir. Haricilere karşı olanların olumsuz bir anlamda verdikleri bu isim, Hz. Ali'den uzaklaşan, siyasi idareye karşı gelerek isyan eden, dinden, haktan ve topluluktan ayrılanlar anlamında kullanılmıştır (el-Eş'arî, 2005, 132; Mansûr, 1991, 54; el-Kurtubî, 2017, c. 2, 16). Şehristânî, *Harici* ismin, toplumun görüş birliği ile aralarından seçtiği ve haktan ayrılmayan imama (devlet başkanına) karşı ayaklanan her insan harici ismiyle anılacağını, bu ayaklanmanın veya başkaldırmanın, sahabenin yaşadığı dönemde râşid yani ilk imamlara karşı veya onları takip eden tabii dönemindeki yahut herhangi bir devirdeki imamlara karşı olmasında bir fark bulunmadığını ifade etmiştir (eş-Şehristânî, 2014, 109).

"*Harici*" ismi başlangıçta kötülecek, kınamak ve dışlamak amacıyla harici olmayanlar tarafından kullanılan bir isimlendirmedir (el-Eş'arî, 2005, 132; Watt, 2010, 23). Hariciler, başlangıçta bu ismin kendileri hakkında kullanılmasını uygun görmemişlerdir. Fakat *Hariciler* bu ismin kendileri hakkında yaygın olarak kullanılması ve toplumda yerleşmesinden sonra bunu, Kur'an bağlamında temellendirmeye gitmişlerdir. Harici ismini, Kur'an'da geçen, evlerinden çıkıp (yehruc) kâfirlerden ayrılarak Allah ve Elçisi'ne hicret edenler ayeti ile temellendirmişlerdir. "...*Kim Allah'a ve Peygamberi'ne hicret etmek amacıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse, şüphesiz onun mükâfatı Allah'a düşer...*" (Nisâ, 4/100).

Hariciler kendilerine bir takım niteleme ve adlandırmalar verdikleri gibi, onlara karşı olanlarda Hariciler için küçük düşürücü ve olumsuz anlamda isimler vermişlerdir. Hariciler, Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'den ayrılarak Harûra denilen yerde bir araya geldikleri için "*Harûriyye*" (el-Eş'arî, 2005, 132; el-Bağdâdî, 1991, 54-56; Watt, 2010, 23), kendilerini Allah'a ve dine adadıklarını bunu Kur'an ayetine dayandırarak şârî/şurât ismini vermişlerdir. "*Yine insanlar arasında kimi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendisini feda eder.*" (Bakara, 2/207; Tevbe, 9/111) Bu ayetleri delil getirerek kendileri için "*Şurat*" ismini kullanmışlardır (el-Eş'arî, 2005, 132; el-Bağdâdî, 1991, 55).

Sıffin Savaşı devam ederken, Muaviye ordusunun, tümüyle öldürüleceğini ve yenileceğini anlayınca, ordu komutanı Amr b. As ile durumu yeniden gözden geçirmiş, Amr b. As'ın "*Kur'an sayfalarını havaya kaldırıp onları bu sayfalara davet ederek Kur'an'ın hakem olmasını talep edelim. Onlardan bir kısmı bu hileye kanacaklardır. Böylece aralarına tefrika girmiş olacak*", teklifini sunmuştu. Amr b. As'ın siyasi açıdan hile, aldatma ve tuzak içeren bu teklifi Muaviye tarafından kabul gördü. Şam mushafı beş parçaya ayrılarak beş mızrağın ucuna bağlandı (ed-Dineverî, 2017, 255). Amr b. As'ın teklifi Hz. Ali'nin askerleri arasında içlerinde kurrânın çoğunluğunun bulunduğu er-Râsibi,¹ Kur'an'ın literal okuyuşuna sahip kişiler ile bedevi ve çöl kültürüne bağlı tutucu ve cahil kişiler üzerinde etkili oldu ve kabul gördü (İbn Kuteybe, 2017, 182-183; ed-Dineverî, 2017, 254-255; İbn Hibban, 2017, 441-443). Hz. Ali'nin ordusu içinde ağırlıklı bir grup savaşın durdurulması ve Kur'an'ın hakem olması için savaşa karşı çıktı. Hz. Ali, bunun siyasi bir aldatmaca olduğunu ısrarla söylemesine karşın bu muhalif grubu ikna edemedi ve hakem olayını kabul etti². Hakem olayının hazırlanma aşamasında Hz. Ali'nin ordusunda kendilerine daha sonra Hariciler ismi verilecek grup buna karşı çıkarak muhalefet etmişlerdi. Hakem olayını ve sonuçlarını kabul etmeyerek, hakemleri ve iki

¹ İbn Kuteybe Abdullah b. Vehb er-Râsibi'nin de bulunduğu kurrânın savaşı devam etmesi doğrultusunda Hz. Ali'ye telkinde bulunduğu yazmaktadır. Bu durumun hakemlerin kararlarının adil olmadığı anlaşılınca meydana geldiği, diğer kaynaklar bağlamında anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe, 2017, 181-182; Şehristânî, eserinde Hz. Ali'nin, Eş'as b. Kays el-Kindî, Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî, Zeyd b. Hüseyin et-Tâî ve bunların yanında kurradan bir takım kişilerin itirazlarını ortadan kaldıramadı. Hatta çağrıldığı Kur'an'ın hakemliğine uymadığı takdirde bu insanlar tarafından ölümlle tehdit edildiğini kaydetmektedir (eş-Şehristânî, 2011, 109).

² Haricilere göre Ali, daha önce takip ettiği Müslümanların yolundan yüz çevirip Allah'ın hüküm verdiği bir işte, Allah'ın dışında başka birini hakem tayin etti/hakemliğe razı oldu. Halbuki Allah şöyle buyurmaktadır: "*Allah, adaletle hükmeder. O'nu bırakıp yaptıkları ise, hiçbir şey hükmemezler. Şüphesiz Allah, hakkıyla işiten ve görendir.*" (Müminün 40/20; Bkz. Tin 95/8). düşüncelerini ayetler ile temellendirerek yüksek ele ifade ediyorlardı.

tarafı tekfir etmişlerdi (İbn Kuteybe, 2017, 167-182; ed-Dineverî, 2017, 255-258; İbn Hibban, 2017, 441-443). Allah'tan başka hiç kimsenin hüküm vermeyeceğini "Lâ hukme illâ lillah (Allah'tan başka hüküm verecek yoktur/hüküm ancak Allah'a aittir)" iddia ettiklerinden "Muhakkime" ve "Muhakkime-i Ūla" diye de adlandırılmışlardır (el-Bağdâdî, 1991, 55-60; eş-Şehristânî, 2014, 109-110). Hariciler ilk olarak Harura'da toplanarak Abdullah b. Vehb. er-Râsibi'yi kendilerine imam/önder seçtikleri için "Vehbiyye" veya "Râsibiyye" isimleri de verilmiştir (el-Eş'arî, 2005, 132; Watt, 2010, 23). Ayrıca Hariciler hiç hoşlanmadıkları halde kendilerine, karşı olanlar tarafından "Mârîka" ismi de verilmiştir (el-Eş'arî, 2005, 132; eş-Şehristânî, 2014, 109-110). Haricilerin, "yaydan fırlayan ok gibi" İslam'dan çıktıkları ve uzaklaştıkları (Mârîka) bazı rivayetlerle dile getirilerek muhalifler tarafından onlar için kullanılmıştır. "Mârîka" ismi rivayet kültürü üzerinden, Hz. Muhammed'in ağzından uydurularak Haricilerin "yaydan fırlayan ok gibi" dinden çıktıkları, İslam'dan uzaklaştıkları ve yakalandıkları yerde öldürülmeleri (Buharî, *Menâkıb*, 25, 6)³ şeklinde rivayet edilmişti (el-Eş'arî, 2005, 132).

2. HARİCİLİĞİN DOĞUŞUNU HAZIRLAYAN NEDENLER VE GELİŞİM SÜRECİ

Haricilik İslam düşünce tarihinin erken döneminde ortaya çıkmış siyasi ve itikadî boyutu olan bir fırkadır. Haricilik, Hz. Ali ve Muaviye arasında meydana gelen Sıffîn Savaşı esnasında meydana gelen Hakem olayı ile gelişerek fırkalaşmış ve ortaya çıkmıştır. Sıffîn Savaşı öncesinde ve sonrasında dini ve siyasi temelleri gelişen ve şekillenen Hariciliğin ortaya çıkış nedenleri cahiliyyeye kadar uzanmaktadır. Hariciliğin ortaya çıkışında: İslam öncesi kabile anlayışı; kişisel ve toplumsal düşünce yapı, sosyo-kültürel durum; itikadî düşünsel zihin, siyasi idarenin yapısı, fitne, kaos ortamı ve kişisel hesaplaşmalar etkili olmuştur.

İslam, Yüce Allah tarafından, İlahi hitabın (Hanif) tahrif edildiği, toplum düzeninin ve adaletin yozlaştığı, kabile asabiyeti ve çatışmalarının yoğun yaşandığı Mekke'de Hz. Muhammed'e indirilmeye başlandı. Hz. Muhammed'in İlahi vahyin tebliğinde yaşadığı en büyük sorunların başında kabile asabiyeti geliyordu. Haşimoğulları kabilesine mensup Hz. Muhammed'e verilen elçilik vazifesi, O'na saygın ve yüksek bir statü veriyordu. Elçilik O'nun şahsının yanında, mensup olduğu kabilesi içinde büyük bir onurdu. Bu durum diğer kabilelerin insani zafiyetlerden dolayı kolay kabul görmedi. İslam vahyinin ilkeleri Mekke'nin siyasi, dini, toplumsal, adalet ve ticari konumunu kökten değiştirmekteydi. Kabileler için yıllardan beri bir geçim kaynağı olan dini yapı, kabile putları, sosyal statüleri, ticari çıkarları ve düzenleri değişiyordu. Bundan dolayı kabileler, vahyin iniş sürecinde İslam ve Müslümanlara karşı sürekli saldırı ve karşı olma direnci içinde olmuşlardı (İbn İshak, 2012, 298-300). Mekkeli kabileler, Mekke'de dini ve sosyal düzenlerini sürdürmek istedikleri için Müslümanlara yaşama imkanı vermediler. Dini, sosyal ve siyasi egemenlikleri için sürekli İslam'a, Hz. Muhammed'e ve Müslümanlara yönelik büyük bir baskı (İbn Hişam, 2014, 368), şiddet⁴, karalama, alay (Hicr, 15/95) ve iftira (İbn Hişam, 2017, 367-368) içinde oldular. Müslümanlar gördükleri baskı ve şiddetten dolayı önce Habeşistan'a (İbn İshak, 2012, 298-300) sonra Medine'ye (İbn Hişam, 2017, 145) göç etmek zorunda kalmışlardır. Müslümanlar Medine'ye yerleştikten sonra Mekkeli müşrik kabileler ile dini, siyasi ve askeri egemenlikleri için büyük mücadeleler verdiler (İbn Hişam, 2017, 305, 367-368; İbn İshak, 2012, 399-431). Hz. Muhammed Medine'de yeni bir dini, siyasi ve sosyal yapıya dayanan devlet kurdu. Hz. Muhammed'in büyük mücadeleler sonucu kurduğu devlet egemenliğinden sonra, Mekke'nin ileri gelen bazı kabileleri İslâm'ı kabul etmişti.

2.1. Kabile Taassubu

İslam öncesinde Mekke ve çevresinde sosyal yapı kabile merkezli olarak yaşanıyordu. Mekke'de etkin olan çok sayıda kabile bulunmaktaydı. Siyasi ve güçlü bir yönetimin yerine kabilelerin etkin olduğu bir yapı vardı. Kabileler arası ittifak ve çekişmeler sürekli yaşanmaktaydı. Kur'an bu dini, sosyal ve siyasi yapıyı kaldırarak yerine insan merkezli, adalet ilkelerine dayalı eşit ve kardeşliği esas alan bir düzen getirdi. Bu toplumsal düzen içinde kabile, soy, köken, makam, sınıf ve önceki siyasi ve sosyal statüsünün hiçbir anlamı yoktu (Âl-i İmrân, 3/103; Hucurât, 49/13). Hz. Muhammed, Kur'an-î ilkeler ışığında yeni bir dini, hukuki, toplumsal ve siyasi yapı kurmaya çalıştı ve bu konuda büyük başarılar sağladı. Hz. Muhammed'in vefatından sonra özellikle Hz. Osman'ın hilafeti ve sonrasında Arap kabileciği tekrar etkin olmaya başlamıştı. Kabile taassubu bundan sonraki dönemde, İslam tarihinde meydana gelen olaylar ve bu olayların akışını belirlemede çok etkin bir rol oynamaya başladı. Kur'an'ın ve Hz. Muhammed'in tüm uyarıları, ve sakındırmaları net, açık ve bilindir olmasına karşın, tekrar kabile asabiyeti gerçekleşmiş ve toplumsal barışı zedelemiştir. Sıffîn Savaşı sürecini hazırlayan ve bu süreçte ortaya çıkan Harici yapının zeminini hazırlayan

³ Buharî, *Fezâilü'l Kur'an*, 36; *Menâkıb*, 25, *İstıtabe* 6; Müslim, *Zekat*, 154; Ebû Dâvud, *Sünnet*, 31 (4767); Nesâî, *Tahrim*, 26

⁴ Hz. Muhammed'e ve Müslümanlara aşırı düşmanlık yapanlar: Ebu Cehil, Ebu Leheb, Ukbe b. Ebi Muayt'tır. Ebu Leheb ve Ukbe b. Ebi Muayt evinin çatısına pislik atıyorlardı. Hz. Muhammed'de: "Ey Abdumenaf bu ne biçim komşuluk" diyor ve o atılanları çıkarıp yola bırakıyordu (İbn Sa'd, 2001, I, 170-171; el-Belâzurî, 1996, I, 124; 148-151).

en önemli nedenlerin başında, Kureyş'in iki önemli kabilesi olan Haşimoğulları ile Ümeyyeoğulları arasında ki siyasi çekişme olmuştur.

Hız. Muhammed'in vefatından sonra kabile yanlılığı, Hız. Ebubekir'in seçilişinde görülmüş fakat etkin olmamıştır. Bu anlayış, Hız. Ömer'in yaralı iken yerine seçilecek kişi için atadığı altı kişilik heyet (Ehlu's-Şura)' in işleyişinde görülmüştür. Hız. Ömer Ehlu's-Şurayı içlerinden birini halife seçmekle yükümlü kıldı. Bu altı kişilik heyet; Osman bin Affan, Ali b. Ebî Talib, Abdurrahman bin Avf, Sa'd bin Ebî Vakkas, Zübeyir b. Avvam, Talha bin Ubeydillah'tan oluşuyordu. Hız. Ömer bu altı kişiyi çağırıp görevlendirmiş, oğlu Abdullah'ı da bu kurula danışman olarak atamıştır. Hız. Ömer şurada eşitlik olması halinde oğlu Abdullah'ın görüşünün çoğunluğu belirleyeceğini, eğer Abdullah'ın kararı kabul görmezse, Abdurrahman b. Avf'ın kararının olduğu tarafta bulunmasını emretmişti. (et-Taberî, 1987, 587; el-Câbiri, 2001, 188). Şura heyetinin yapacağı seçimin Haşimoğullarından Ali b. Ebî Talib ile Ümeyyeoğullarından Osman b. Affan arasında geçeceği şura üyelerinin mensup bulunduğu kabilelerden anlaşılması.⁵

Hız. Ömer'in şehit edilmişinden sonra yerine geçen III. Halife Hız. Osman döneminde, kabile asabiyetinin yeniden belirginleştiği ve yoğun olarak yaşandığı bir dönem olmuştur. İslam öncesi ve sonrasında iki kabile arasında yaşanan olaylar ve çekişmeler zihinlerde sürekli canlı kalmıştır. Hız. Osman'ın seçilme sürecinde bu sorunlar tekrar su yüzüne çıkmış ve ciddi sorunlar yaşanmıştır. Hız. Muhammed'in kabile asabiyetini kaldırmak için yapmış olduğu tüm çabalar bu dönemde insanın zayıflığına yenik düşmüştür. Hız. Osman, ülkeyi yönettiği ikinci altı yılında mensubu bulunduğu Ümeyyeoğullarının etkisi altında kalmış, aile, akraba ve yakınlarını kayırmıştır. Önemli görevlere ve merkezlere ehil olmayan yakın akraba ve kabilesine mensup kişileri atamış, kabile asabiyetini gözetmiş, bunun sonucunda halk arasında hoşnutsuzluklar meydana gelmişti. Hız. Osman özellikle kendi konumunu güçlendirmek ve sonrasında devletin Ümeyyeoğullarının saltanatında kalması için yanlış uygulamalar içinde olmuştur. Bu süreçte yakın akraba ve kabilesine ait kişilerin yönlendirmelerinden de yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Yakın danışmanı konumunda olan Mervan b. Hakem, Hız. Osman'ın tüm kararlarına müdahil olmuş ve etkili olmuştur. Hız. Osman kendisinden sonra hilafetin en güçlü adayının Hız. Ali olduğunu biliyordu. Bu özellikle aile yakınlarını ve kabilesini endişelendiriyordu. Bu yüzden devlet yönetiminin kendi kabilesinde kalması için aile yakınları ve kabilesinden yoğun istek ve baskılar görüyordu. Bu dönemde yaşanan kaotik ve şiddet eylemlerine katılanlar ve yanlış uygulama içinde olan devlet görevlileri de endişe taşıyor ve bundan dolayı halifeyi yönlendiriyorlardı. Hız. Osman uyguladığı siyasi, sosyal, dini ve ekonomik kararlardan dolayı büyük sorunlar yaşanmış ve bundan dolayı da suçlanmıştır (İbn Kuteybe, 2017, 62-65; ed-Dineverî, 2017, 255-258; İbn Zekvân, 2016, 58-65). Olayların neticesinde Hız. Osman, isyancılar ve muhaliflerin saldırısı sonucu yaşamını yitirmiştir. Toplumda kabile asabiyetinin ortaya çıkması sonucu, Kureyş'in iki kabilesi Haşimoğulları ve Ümeyyeoğulları Siffin'de karşı karşıya gelmiştir. Siffin Savaşı Müslüman toplum içinde derin yaraların açılmasına neden olmuş ve farklı sorunların zeminine kapı açmış ayrıca Hariciliğinde ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Haşimoğulları ile Ümeyyeoğulları arasında olan çekişme diğer kabileler arasında da yaşanıyordu. Rebia-Mudar ile Adnâniler-Kahtâniler arasında da çekişmeler yaşanıyordu. Kabileler güç ve egemenlik için diğer kabileler ile ittifaklar kuruyorlardı. Rebia ile Kinde İslam öncesinde "Ziâb" (kurtlar) ittifakı kurmuş, Ali-Muaviye çekişmesinde aynı safta olmuşlardı (Câbiri, 2013, 198-199). Hız. Ali ordusunun önemli bir bölümünü Rebia kabileleri oluşturuyordu. Hız. Ali, Rebiayı halktan biri ile denk tutuyordu. Bu durum Mudar'ı sıkıntıya sokmuştu. Bu yüzden Mudar, Rebiaya iyi davranmadı. Hız. Ali ordusunda Mudar kabilesinden de önemli sayıda güç bulunuyordu. Bunlarda Temim araplarındandı. Bunların dışında Yemenli önemli bir grupta Hız. Ali'nin yanında bulunuyordu. el-Eşter en-Nehâî ve el-Eş'as b. Kays gibi kişiler Yemenliler unsurları içindeydi. Bu gruplar birbirlerine karşı kendi durumlarını kollayan ve ordu içinde liderliği ele geçirmek için fırsat kolluyorlardı(Câbiri, 2013, 198-199).

Harici düşüncenin yapısında idarî merkezîyetçiliğe karşı eskiden beri yer etmiş olan geleneksel direniş psikolojisi kendini göstermektedir. Bunun yanı sıra cahiliyet devri Araplarının zihin yapısını karakterize eden ferdi bağımsızlık eğilimi de görülmektedir. Bu eğilimler Arap zihin yapısında hiçbir otoriteye boyun eğmez, yasa ve kural tanımaz kalmıştır. Vahiy bu aşırı iki eğilimi eğitmek ve sağlıklı bir zemine çekmek için yöntemler ve ilkeler getirmiş, mücadele etmiştir. Hız. Muhammed'in Medine'de ki devlet kurma aşaması ile vefatından sonra meydana gelen Ridde Savaşlarında, bu eğilim açıkça kendini

⁵ Hız. Ali ve Hız. Osman Abdumenafoğullarına bağlı ve kolu olan Haşimoğulları ve Ümeyyeoğullarına mensuptu. Abdurrahman b. Avf ile Sa'd b. Ebî Vakkas, Zühre kabilesindedir. Bu kabile önemli bir kaabile olmakla birlikte, Abdumenafoğullarıyla ne cahiliyye ne de İslam döneminde denk ve eşit değillerdi. Zübeyr, Essed bin Abduluzza oğullarındandı. Talha, Ebû Bekir'in kabilesi Teymoğullarındandı. Talha'nın halifelikte gözü yoktu. Zübeyr bin Avvam'da, Talha gibiydi. Bu iki sahabe'nin kabilesi de Hız. Ali ve Hız. Osman'ın kabilesine denk değildi ve Hız. Ali'nin önüne geçmezdi (Taberî, 1987, II. s. 587 ; Câbiri, 2001, 188-189).

göstermiştir. Ayrıca bu eğilim Hz. Osman'ın yönetim tarzına, yanlışlara karşı muhalefet olma ve Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak ona karşı isyan ve direnişlerinde kendini göstermiştir. Harici harekete önderlik eden ve düşünce yapısını şekillendiren saf bedevilerdi. Bu eğilimi temsil eden Temim Arapları, Harici hareketine katılmış ve öncü destek vermişlerdi. İlk Harici liderler olan Mis'ar b. Fedekî, Harkus b. Züheyr, Urve b. Üdeyye gibi şahıslar Temim bedevilerindendir (İbn Kuteybe, 2017, 196-197; Yıldız, 2016, 67)

2.2. Hz. Osman Dönemi Olayları ve Sosyo Kültürel Yapı

Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer döneminde İslâm geniş bir coğrafyaya yayılmış, farklı millet, din, kültür ve sosyal yapılar ile iç içe geçmiştir. Özellikle Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer döneminde Arap yarımadasında Müslüman olan bedeviler şehirlere yerleştirilmiş ve sosyalleşmeleri için çaba gösterilmiştir. Bu dönemde bedeviler savaflara götürülmüş, toplumla kaynaştırılmış ve ganimetten pay aldırılmışlardır. Hz. Osman döneminde ise bedeviler savaş ganimeti almamaları için savaflara götürülmemiştir. Ayrımcılığa uğrayan ve ganimetten pay alamayan bedeviler huzursuzluklarını siyasi ve sosyal olaylarda dışa yansıtmaya başlamışlardır (İbn Zekvân, 2016, 60-61; Câbiri, 2001, 206-207).

Müslümanlar özellikle Hz. Ömer döneminde savaflar ile geniş bir coğrafyada egemenlik kurmuştu. Müslümanlar, İran, Mezopotamya, Irak, Suriye, Filistin, Mısır, Yemen, Umman, Bahreyn gibi geniş bir coğrafyada devlet yönetimini üstlenmişti. Hz. Osman döneminde bu önemli merkezlerin başına vali olarak, ağırlıklı Ümeyyeoğullarından ehil olmayan, bir kısmı genç, bilgisiz ve deneyimsiz kişiler atanmıştı. Bu valiler, yönetim tarzları ve uygulamaları ile devlet otoritesini ve sosyal barışı zedelemişlerdi. Önemli merkezlerde devlet otoritesine başkaldırı, güvensizlik ve sosyal huzursuzluk görülmeye başladı. Halk, idarecilerin yönetim, tavır ve uygulamalarından rahatsızlık duyarak devlet merkezine şikayetlerde bulundu. Bu şikayetleri ve talepleri kabul görmeyince, sorun daha büyüyerek Hz. Osman'ın öldürülmesine kadar gitmiştir (İbn Zekvân, 2016, 63-64; İbn Kuteybe, 2017, 70-71, 77-80; Câbiri, 2001, 207-208).

Hariciliğin içinde bulunan bir grup Hz. Osman'ın hilafetine karşı çıkmışlardı. O'na karşı isyan ve öldürülmesine katılmış, bu suçlama ve sorumluluğu taşıyorlardı. Sıffin Savaşı'na katılan bu topluluk, savaşın sona erip, barış sürecine geçilmesinden korku duyuyorlardı. Barış olduğu takdirde Hz. Osman'ın öldürülmesi suçundan dolayı yargılanacak ve cezalandırılacaklardı. Bu korku ve endişe, onları savaşı çıkarmak ve kaos ortamının devam emesi düşüncesi ve eylemine itmişti (Fığlalı, 1975, 234; Abdülhamid, 2011, 83; Yıldız, 2016, 52).

Harici hareketin içinde sahabeden *Kurra* diye bilinen, takva sahibi bir grup bulunuyordu. Bu yapı mevcut siyasi durumdan, istikrarsızlıktan ve genel olarak sosyal barışın bozulmasından endişe duyarak buna karşı eleştiri ve çözüm önerilerinde bulunuyordu. Bu durumu doğuran nedenler: Hz. Osman'ın seçilme süreci, hilafeti döneminde yönetim tarzı, uygulamaları yanında, fetihlerle farklı din, kültür ve milletlerin Müslümanlarla bir araya gelmesi ve yaşanan sorunlar, Müslümanlar arasında ki çekişmeler, bölünmeler ve gelir dağılımındaki nedenlerdir.

Harici yapı, Müslümanların arasında yaşanan çözümler, kabile asabiyetleri, eşitsizlik ve sınıf ayırımından kaynaklanan sorunlardan dolayı toplumda adaletin hakim olacağı, sosyal sınıfların ve ayrımcılığın kalkacağı bir düşüncüyü seslendirmeye başladı. Bu değişim ile İslâm'ın ilk dönemindeki kardeşlik ve sosyal barış ortamına dönülmüş olacaktı. Bu düşünce yapısı onların imamet ve hilafet hakkındaki görüşlerinde ve serbest seçim düşüncelerinde görülmektedir. Onlara göre temelde dünyada bir imamın bulunmaması da mümkündür. Eğer imama ihtiyaç duyulursa bu imamın köle veya hür olması, ya da bedevî veya Kureyşi olması caizdir (Şehristani, 2011; 110; Cabiri, 2001, 307; Abdülhamid, 2011, 80).

Harici düşünce herhangi bir emirliği ve otoriteyi kabul etmiyordu. Emirlik sosyal bozukluklar içinde iflas etmiştir. Hakimiyet konusundaki görüşlerinin gerçekleşmesi ve mümkün hedeflere ulaşmada imkansız, ve şehirciliğe ters düşen bir doğrultuda gelişmiştir. Toplum tasavvurunda ki bu idealist düşünceleri kendilerini fikir sahasında dondurmış, koyu bir inanç taassubuna itmiştir. Bu ise harici saflarda her türlü yıkıcı ve aşırı fikirlerin gelişmesi için uygun ortamı hazırlamıştır (Watt, 2010, 46-48; Abdülhamid, 2011, 80).

3.Hz. Ali Dönemi ve Hariciliğin Şekillenışı

Harici düşünce bir takım siyasi ve sosyal olayların ve bir sürecin sonucunda ortaya çıkmıştır. Hz. Osman döneminde başlayan olaylar sık sık iman amel bağlamında değerlendirilmiştir. Hz. Osman ve muhalifler düşüncelerini meşru bir zemine oturtmak, kendilerini haklı göstermek ve taraftarlarını ikna etmek için dini referanslar kullanmış ve olayları iman-amel bağlamında değerlendirmişlerdi. Bu düşünce toplumda çok sesli dile getirilmiş ve yaygınlık kazanmıştı. Hz. Ali dönemi tahkim olayı ve Haricilerin ortaya çıkışı ile bu düşünce biçimi zirveye çıkmıştı.

Haricilik Hz. Ali döneminde Sıffin Savaşı esnasında gelişen Kur'an'ın hakem olması süreci ile ortaya çıkmıştır. Muaviye ordusu yenilmek üzere iken Amr b. As'ın tavsiyesi ile Kur'anı Kerim'i mızrak uçlarına

asmıştı. Amr b. As, Kur'an'ı mızrak uçlarına asarak iki ordu arasında görünürde hakem olmasını teklif ederken aslında yenilgiyi ve daha büyük kayıpları önlemeyi amaçlıyordu. Muaviye ve Amr b. As, ordularının kayıplar verdiğini ve çözüldüğünü gördükleri için bir savaş hilesine başvurmuşlardı (İbn Kuteybe, 2017, 181). Amr b. As, bu hilenin savaşın sonlandırılması ve Hz. Ali'nin ordusunda etkili olacağını düşünüyordu. Bu davranış Hz. Ali'nin ordusunda bulunan bir grup kurra, Basralılar ve savaşa katılmak zorunda kalan kişiler tarafından hemen kabul gördü. Hz. Ali'nin ordusunun ağırlıklı grubu, olayın zahiri yönüne aldanarak, Kur'an'a saygı ve iki ordu arasında Kur'an'ın hakem olması düşüncesi ile savaşın durdurulmasını istediler. Basra kurrasından başlarında Mis'ar b. Fedekî ve el-Eş'as b. Kays'ın bulunduğu grup harbin sonlandırılması ve barışın yapılması için Hz. Ali'ye baskı yaptıkları gibi onu tehdit ettiler (İbn Kuteybe, 2017, 181). Hz. Ali istemese de ordusunun dağılması, isyan endişesi ve daha başka nedenlerden dolayı ordusunu savaştan çekmek zorunda kaldı.

Hz. Ali'yi barışa zorlayan bu topluluk, iki taraf arasında ve müslümanların sorunlarının çözümünde Kur'an'ın hakem olmasını istiyordu. Bu düşüncüyü Hz. Ali'nin ordusunun içinde ve toplumda yüksek sesle dile getirmeye başlamışlardı. Bunu yerine getirmesi için de Hz. Ali'yi zorladılar. Hz. Ali barış teklifini kabul etmek zorunda kalmıştı. Ancak bu defa ordusu içinde bulunan Abdullah b. Vehb. er-Râsibî'nin içinde bulunduğu bir kısım Kurra, Ammar b. Yasîr ve bir grup kuzeyli, Hz. Ali'ye gelerek savaşın devamı için baskı yaptılar. Baskılara karşın, ordu içindeki çoğunluk savaşa devam etmeyi istemeyince, Hz. Ali savaşın sonlandırılması ve hakem teklifini kabul etmek zorunda kalmıştı (İbn Kuteybe, 2017, 181-182).

Hz. Ali, Muaviye'nin aralarında hakem tayin edilmesi teklifini zorunlu olarak kabul etmişti. Aynı zamanda ordusu içinde de otoritesini kaybetmiş ve bir zaafiyet durumu ortaya çıkmıştı. Hz. Ali istemese de hakem olarak Ebû Musa el Eş'ari'yî, Muaviye'de bilinçli olarak Amr b. As'ı hakem olarak tayin etmişti.

Hariciler; Muaviye ve ordusunun, Müslümanların yolundan yüz çevirip ayrıldığı bu yüzden küfür ve delâlet içinde olduklarını ileri sürdüler. Bu yüzden Allah'ın bu hususta hükmünün açık olduğunu, Allah'ın hüküm verdiği bir işte, Allah'ın dışında başka birinin hakemliğinin kabul edilemez olduğunu söyleyerek, ameli, iman bağlamında ifade ettiler. Bu düşüncelerine Kur'an ayetlerini delil olarak ileri sürdüler. " *Allah, hak ve adâletle hükmeder. Allah'tan başka taptıkları ise hiçbir hükümde bulunamazlar. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.*" (Mü'min, 49/20) ve yine " *Allah, hükmedenlerin en iyi hükmedeni değil midir?*" (Tîn, 95/8). Allah'ın Müslümanların düşmanlarıyla ilgili hükmü, Allah'ın buyruğuna dönüncüye, hatta fitne ortadan kalkıncaya ve din Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşılmasıdır (Hucurât, 49/9; Bakara, 2/193). Fakat onlar, bu hususta Allah'ın hükmünü geçersiz kılarak ondan yüz çevirdiler. Allah'ın kelamını asıl amacının dışına çıkararak çarpıttılar (İbn Zekvân, 2016, 66-67). " *Onlar hâlâ cahiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar? Kesin olarak inanacak bir toplum için, kimin hükmü Allah'inkinden daha güzeldir?*" (Mâide, 5/50). Hariciler bu yaklaşımları ile Muaviye gurubu ile hakemleri tekfir etmişlerdi. Onların durumlarını, söz ve eylemlerini dini bir bağlama çekmiş ve iman ekseninde ifade etmişlerdi.

Hariciler, Hz. Ali'ye yönelik olarak da: Allah'tan başka hakem yoktur! Allah'ın dini hakkında insanların hüküm vermesine razı değiliz. Muaviye taraftarları hakkında Allah, öldürülmeleri ya da bizimle haklarındaki hükmümüze sokulmaları şeklinde onlar hakkında hükmünü vermiştir. Bu iki hakemi kabul ettiğimiz zaman hata ve zelle işlemiştik. Bu yüzden biz rabbimize tövbe ederek bundan döndük. Sende bizim gibi dön! Aksi halde biz senden beriyiz. dediler. Hz. Ali, onlara ayetlere dayanarak anlaşmadan dönemeyeceğini belirtti. Bunun üzerine onlar da Ali'ye şirke düştüğünü söyleyerek ondan uzaklaştılar (İbn Zekvân, 2016, 67-68; İbn Kuteybe, 2017, 196-197; ed-Dineverî, 2017; 275; Yıldız, 2010, 70).

Hz. Ali'nin Eş'as b. Kays'ın etkisinde kalması ve hakem olayını kabul etmesinden ve hakemlerin tayin edilmesinden sonra aralarında Urve b. Üdeyye'nin de bulunduğu bir grup tepki göstermişti. Urve b. Üdeyye. " *Allah'ın emri dururken tutup da başka şahısları mı hakem tayin ediyorsunuz? Oysa Allah'tan başka hiçbir kimsenin hüküm verme yetkisi yoktur. (la hukme illa lillah)*" dedi. Hakemler bir araya gelmeden Hz. Ali'nin ordusundan bir grup (Harici) ayrıldı. Abdullah b. Vehb b. er-Râsibî'nin evinde bir araya geldiler. Er-Râsibî, yandaşlarına hitap ederek " *.....O halde halkı zalim olan bu beldeden bizi çıkarın, başka beldelere yerleştirin ve bu dalalete götüren bidati ve zalim hükümleri inkâr edin.*" (İbn Kuteybe, 2017, 196; Abdülhamid, 2011, 86) diyerek, Kûfe'den ayrılarak Nehravan'a gittiler (İbn Kuteybe, 2017, 197; Abdülhamid, 2011, 86).

Hariciler Hz. Ali'ni ordusundan ayrılıp bir araya geldiklerinde bu düşüncüyü sık sık dile getirmişlerdi. Bu düşüncüye Abdullah b. Vehb. er-Râsibî'nin haricilere hitabında rastlamaktayız. Bu süreçte Züfer b. Huseyn et-Tâî'nin evinde toplandıklarında şunu demişlerdi: " *Marufu emretmek, münkeri nefyetmek, hakkı söylemek ve olu düzeltmek hususunda Allah bizden söz ve ahit almıştır. Peygamberimize (sav.) şöyle buyurmuştur: Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır* (Sâd, 38/26). Allah'ın indirdiği ile

hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir (Mâide, 5/44). Bizim dindaşlarımızın heva ve heveslerine uyduklarına, Kur'an'ın hükümlerini bir kenara ittiklerine, amellerinde ve yönetimde zulmettiklerine şahit olun. Onlara karşı cihat farz olmuştur. Yüzlerin onun için zelil olduğu zâta yemin ederim ki münkeri değiştirmek ve zalimlere karşı gelmekte yardım eden olmasa, tek başıma ve Rabbime mülaki oluncaya kadar O'nun rızasına uygun olarak lisanımla kötülüğü değiştirmeye gayret ettiğimi görmesi için onlarla savaşıcağım. Ey kardeşlerimiz! Şanı Yüce Allah'a itaat edilinceye kadar onların alınlarına kılıçlarımızla vurun. Eğer Allah'a istediğiniz gibi itaat edilse O'na itaat edenlerle emirleriyle emredenler gibi sizi mükafatlandıracaktır. Öldürülürseniz, Allah'ın rızasına ve cennetine gitmekten daha güzel ne olabilir.? Bilesiniz ki bu insanlar dalalet hükmünü uzaklaştırmak için çıktılar. Artık buradan çıkalım ve toplanmak üzere sözleşeceğimiz yere gidelim. Bundan sonra siz, Rabbinizin nimetine mazharsınız ve insanlar içinde hak ehlisiniz. Zira hakkı söylüyorsunuz ve hak söz karşısında itiraz etmediniz. Hepimiz Medain'e gidelim..." (İbn Kuteybe, 2017, 196-197).

Hariciler, Nehravan'da bir araya gelip fikri ve eylemli faaliyetlere giriştiler. Buldukları yerlerde toplumu kendileri gibi düşünmeye ve kendilerine katılmaya zorladılar. Bu şekilde toplumda egemen ve güç oluşturmaya çalıştılar. Kendi görüşlerine katılmayan, liderlerini (halifelerini) tanımayan ve Hz. Osman ve Hz. Ali'ye lanet etmeyen herkesi öldürmeye başladılar. "Kılıcın hükmünden başka hüküm yoktur" anlamında kullandıkları "Kur'an'ın hükmünde başka hüküm yoktur" sloganı ile Müslüman hasımlarının kanlarını dökmeyi helâl görmüşlerdir (Abdülhamid, 2011, 87).

Böylece onların cihadları kafirlere karşı değil de Müslüman topluma karşı olmuştur. Bu yüzden kendi düşünceleri ve inançlarını benimsemeyen Müslüman toplumun bireylerini kafir olarak görmüşlerdir. Öyle ki bu Müslümanları, Mecusilerden, Yahudi ve Hristiyanlardan daha aşağı görerek bunlar ile mücadeleyi en büyük farz addetmişlerdir (Abdülhamid, 2011, 87). Toplumda büyük kaos ve huzursuzluk oluşturmaya başlamışlardı. Karşılaştıkları Abdullah b. Habbab. b. Eret, hamile eşi, hanım sahabi Ümmi Sinân'ın da olduğu üç kadını öldürmüşlerd. Hz. Ali'nin olayı araştırması için gönderdiği Haris b. Mürreyi'de öldürdüler (İbn Kuteybe, 2017, 202-203; el-Eş'arî, 2005, 134; el-Bağdâdî, 1991, 60). Bunun üzerine Hz. Ali toplumda anarşizm ve kaos oluşturan bu yapıyı kaldırmak için ordusu ile onlara karşı savaş açtı ve ağır yenilgiye uğrattı (İbn Kuteybe, 2017, 204-206).

4.Hariciliğin İman Tanımı

İman söz ve eylem midir? yoksa iman sadece söz müdür? İman; bir kabul ve tasdik olarak başkası tarafından değerlendirilebilir mi? Allah ile insan arasında olan özel bir duruma başkası müdahil olabilir mi? Kişisel bir kabul ile geçerli olan iman dışarıdan bir baskı ve zorlamayı kabul eder mi? İman; Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere ve ahiret gününe imanı kabul etmek midir? yoksa bunların yanı sıra eylemsel tüm amelleri (farz, haram) yapmak, gibi bütün dini emirlerin uygulanmasını da getirir mi? Başka bir deyişle, iman, yalnızca söz müdür, yoksa hem söz, hem de eylem midir?

Hâricilere göre imân, dil ile ikrar, kalp tasdik ve ameli olarak gerçekleştirilmesidir. Bunların üçü birden imânın rükünleridir. Bu üç rükünden birini yerine getirmeyenin imânı geçersizdir ve bu kimselere mü'min denmez. İman ve İslâm bir bütündür. İbadetler ve diğer ameller imandandır. İbadetleri terk eden ve Kur'an'ın yasakladığı bir şeyi yapan kimse imandan çıkmıştır (İbn Zekvân, 2016, 71-76; el-Eş'arî, 2005, 102-103; el-Bağdâdî, 1991, 54-65; eş-Şehristânî, 2014, 109-114; Fıglalı, 1978, 270). Bu rükünlerden birini yerine getirmeyenin imanı gerçekleşmez (el-Bağdadi, 2002, 209). İbadet ve diğer dini emirleri imanun bir parçası kabul ettiklerinden bunları yerine getirmeyen bir Müslüman'ın dinden çıktığını, ayrıca günah işleyen bir diğer kimsenin de kâfir olduğunu iddia etmişlerdir⁶. İman, ibadetler yerine getirilmediğinde geçersiz olduğu gibi, günahlar sebebiyle de kalkmış olur. Eksik bir iman geçersizdir, kişiyi cennete götüremez ve bu kişi kâfir olmuştur. İslam'ı kabul ettikten sonra küfre dönen (mürted) kişi öldürülmesi gerekir. Bu yüzden günahkâr kişiler Müslümanlar değildir öldürülmesi gerekir. Haricilerin en katı fırkası Ezârika'ya göre takiyye ve kaade (yanlarında yer almadığı ve başkaldırı yapmadıkları için) küfür ehlidirler.

Hariciler, Hz. Ali'yi, Muaviye'yi ve onlarla birlikte olanları tekfir edince, küfür kavramı siyasi bir içerik kazandı. Küfür, haricilerin karşısında olan siyasi bir yapıyı temsil ederken, Haricilerin safında yer alma anlamı taşıyordu. Bu yüzden iman ve küfür, siyasi bir davranış anlamı taşımaya başladı.

Bundan dolayı, kavimlerini esir etmeyi, kadınları ile evlenmeyi, mallarını beşe bölmeyi, çocuklarını öldürmeyi ve kim olduğuna bakmaksızın tüm muhalifleri öldürmeyi (isti'raz) helal saydılar. Toplumlarını baskı ve şiddet ile sorgulamaya başladılar (İbn Zekvân, 2016, 71-74).

Bunun sonucunda bireyin tüm söz ve eylemleri bir niyet okumaya tabi tutulmuş ve iman bağlamında değerlendirilmiştir. Sağlıklı ve doğru olmayan kişilikler söz ve eylemler ortaya çıkmıştır.

⁶ Harici gruplardan Necedât ve İbadiyye, büyük günah işleyeni tekfir etmezler. Bunlar küfrü nankörlük ve kafirlik diye ikiye ayırırlar. Büyük günah işleyeni, nankör anlamında kafir sayarlar eş-Şehristânî, 2014, 109-120).

Toplumda ciddi bir baskı ve şiddet ortamı yaşanmıştır. Siyasi ve toplumsal barış yitirilmiş, kaos ortamı doğmuş ve zulümler artmıştır.

Kur'an'ın çok önem verdiği iman bireyseldir. İman bireysel olduğuna göre davranışlar da bireyseldir. Hesap vermek de bireyseldir. Hiçbir insan diğer bir insanın ne imanından, ne davranışından, ne de davranışının sonuçlarından sorumludur. Siyaset ise, insanların birlikte yaşamak zorunda olmalarından doğan ve toplumun ortak çıkarlarını düzenleyen bir alandır. Yani siyasetin konusu toplumdur. Din ile siyasetin alanları farklı olduğuna göre bunların çatışmaları için görünürde bir neden yoktur (Akbulut, 2006, 2).

4.1. Siyasi Olayların İman Bağlamında Değerlendirilmesi

Hariciler, Müslümanların yaşadığı sorunlu bir siyasi ve toplumsal sürecin sonunda ortaya çıkmıştır. Hz. Osman dönemi, siyasi ve hukuki olayları, Hz. Osman'ın öldürülmesi, Cemel, Sıffin ve Nehravan savaşları bu dönemin yaşanan önemli olaylarıdır. Özellikle Hz. Osman döneminde yaşanan siyasi, sosyal ve hukuki olaylar, sürekli iman-amel ekseninde değerlendirilmiştir. Bunun sonucu olarak toplumsal barış ve huzur büyük zarar görmüş, İslam toplumu büyük bir siyasi ve toplumsal kaos yaşamıştır. Hariciler, tarihsel kökeni olan, zemini daha önce atılan, zihinsel yapısı oluşturulan bir sürecin doğal sonucudur. Bu dönemin en sorunlu tarafı her türlü siyasi, sosyal ve hukuki olayları din/iman bağlamında değerlendirmesi olmuştur.

Hariciler siyaseti önceleyerek, onun din ile bağlantısını kurdular. Siyaset, iman ile ilişkilendirilmiş ve değerlendirilmiştir. Hariciler siyasi bir olgu olan hakem olayını "*Hakimiyet Allah'ındır*" söylemi ile, dini bir anlam yüklemiş, içeriği dine uygun olmayan aykırı bir davranışı sloganlaştırıp benimsemişlerdi. Bunun sonucunda, Hz. Ali'yi, Muaviye'yi, hakem olayına karışanları, onu kabullenenleri ve suskun kalanları tekfir etmişlerdi. Liderlerine bey'at edilmesini, başkaldırıya çıktıklarında kendilerine katılmayanları tekfir etmişlerdi. Böylece toplumu, siyasi ve sosyal olaylarda, kendileri ve karşılarında olanlar arasında bir tutum takınmak zorunda bırakmışlardır. Ya insanlar kendilerini kabul edecek, aynı zamanda mü'min olacaklar ve bu şekilde iktidarı zorla elde tutacaklar ya da kendilerini kafir kabul edecek, itaatsizlik ve isyan etmiş olacaklardı. İman, siyaset alanında, iktidar veya muhalefeti kabul etme veya etmeme diğer bir ifade ile iman ve küfrü tercih etme arasında kalan bir siyasi tavır olmuştur.

Harici düşüncenin ortaya çıkışının temel noktası, toplum içinde İslam'ın değerlerini ve samimiyetini taşımayan çok sayıda kişinin olduğuydur. Haricilere göre asıl sorun gayri müslimler değil, asıl sorun Müslümanlar arasında bulunan ve adı Müslüman adı ile anılan nice kafirlerdi. Bunlar kafirlerden daha tehlikeliydi. Bu düşünce ile Mü'min ve kâfir kavramında da bir anlam kayması olmuş oluyordu. Kâfirler, Kur'an ayetleri bağlamında imansız kişileri ifade ederken, Haricilere göre, İslâm'ın ilkelerini kabul eden, Müslüman olarak görünen ve dış görünüşleri ile Müslüman olan ve ibadette bulunanlardan da kafir bulunmaktaydı. Bunlar Kur'an ayetlerini bilerek ve kasıtlı olarak yanlış tarzda te'vil ediyorlardı. Bunlar dinin değerlerini tahrif ederek Müslümanların değerlerini yozlaştırıyorlardı. Haricileri tüm bu düşünceye yönelten asıl unsur, siyaseten karşılarında olan her Müslümanın bu tanımın içine girmesiydi. Siyaset, asıl belirleyici unsur olmuştu. Siyaset, dinin kavramlarını ve değerlerini esir almış ve yönlendirmişti. Hariciler imanının ne olduğunu düşünmeden, Mü'min kimdir? sorusu üzerinden, kafir kavramı üzerinde yoğunlaşmışlardır. Müslümanların, iman ve ameli davranışlarını siyaset üzerinden değerlendirmişlerdir.

Siyasetçi, bireyi kabul etmediğinde ve bireysel alan ortadan kaldırıldığında dini bakışın yerini de siyasi bakış almış olur. Siyasetin doğası dinin içine taşınır. Bunun sonucu ise toplumsal sorunların çözümü için dinin adres durumuna gelmesi ve yöneticinin tekeline girmesidir (Akbulut, 2006, 2).

5. Vahiy Bağlamında İman-Amel

İman, kelimesi Türkçede inanmak fiili ile eş anlamlı bir kelimedir. İman kavramı; güven verme (emân), güvende olma (emin), onaylama (tasdik) anlamlarını içinde barındırır. İmân: Korku ve güvensizliğin olmadığı tasdik, güven ve emniyet hissini birlikte bulunduğu bir tasdiktir (el-İsfehâni, 2005, 35-36). İmân, dil ile ikrar, kalp ile tasdik etmektir (Ebû Hanife, 2010, 12; el-Pezdevî, 2015, 223; el-İsfehâni, 2005, 36). İman terim olarak Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen esaslara icmâlen dil ile ikrar, kalp ile tasdik etmektir (Ebû Hanife, 2010, 12; el-Pezdevî, 2015: 223; el-İsfehâni, 2005, 35-36; Taftazânî, 2010, 221).

Kur'an'ı Kerim, iman açısından insana tam bir özgürlük vermiştir. "*Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekûn iman ederlerdi. Böyle iken sen mi mü'min olsunlar diye, insanları zorlayacaksın?*" (Yûnus, 10/99; Bakara, 2/256; Yûnus, 10/108). Vahiy, iman ve küfrü seçmede insanı özgür bırakmıştır. Çünkü insan hür iradesi ve sorumluluğu ile imtihan olmaktadır. Bu yüzden insanın hür iradesine baskı

yapılmaması, ilkesini getirmiştir⁷. Gönderdiği elçisine de din/iman konusunda hiçbir baskı da bulunmaması tavsiyesinde bulunmuştur. "O halde (Resûlüm), öğüt ver. Çünkü sen ancak öğüt vericisin. Onların üzerinde bir zorba değilsin" (Ğaşîye, 88/21-22; Kâf, 50/45). Kur'an, imanı ikrar eden ve bu söylemi dile getirenleri Mü'min kabul etmiştir. "Size selâm veren kimseye, dünya hayatının geçici menfaatine (ganimete) göz dikerek, "Sen mü'min değilsin" demeyin" (Nisâ, 4/94). Mü'min, inkâr etmeden ve helâl saymadan büyük günah işlerse dinden çıkmaz. Günah işleyen Mü'mindir fakat fâsık ve günahkardır. Allah, Kur'an'da mü'minlere tövbe etmelerini emretmiştir (Tahrîm 66/8). Tövbe günahattan sonra Allah'a yapılması gereken bir dini niyazdır. Allah, günah işlemiş olan kişilere Mü'min diye hitap etmiştir (Tahrîm 66/8). Bu yüzden Mü'min kişi günah işlemiş olsa bile Mü'mindir.

Hız. Muhammed iman-amel bağlamında insanları özgür bırakmıştır. Siyasi olarak devlete karşı gelen ve devlet otoritesini zayıflatan davranışlara mücadele etmemiştir. Hız. Muhammed Müslümanı ameli davranışından dolayı imansız görmediği gibi bu tür düşünce ve yaklaşımlara da mücadele etmemiştir. Ubeydullah İbnu Adiy İbnu'l-Hiyâr (r.a) anlatıyor: Hız. Peygamber (as) ashabıyla otururken bir adam gelerek gizlice bir şeyler fısıldadı. Ne gibi bir sır tevdi etmişti bilmiyorduk. Nihayet Hız. Peygamber (as) onu açıkladı. Meğerse o zat, münafıklardan birini öldürmek için izin istiyormuş. Adama: "Peki o Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi bulunduğuna şahadet etmiyor mu?" diye sordu. Adam: "Hayır o şehâdeti ikrâr ediyor" dedi. Hız. Peygamber (as): "Namaz kılmıyor mu?" diye sordu. Adam: "Hayır namaz kılıyor" deyince, Hız. Peygamber (as): "Allah'ın öldürmekten beni men ettiği kimseler işte böyleleri" buyurdu (Canan, 1995, II, 260).

Hız. Muhammed, davranışlarında ki iki yüzlülük ve ameli eksiklikten dolayı, "Bu münafıktır mücadele et öldürelim" şeklinde gelen söylemlere hep aynı şekilde karşılık vermiştir: Hayır, ben "Muhammed arkadaşlarını öldürtüyor" dedirtmem (Canan, 1995 II, 260). Hız. Muhammed bu bağlamda nebevî, devlet otoritesine teslimiyet göstermiş (Müslüman) birine sövmeyi fîsk⁸, onunla savaşmayı ise küfür görmüştür!⁹

Sahabeden Cündüb b. Abdullah'ın anlattığına göre Hız. Muhammed bir müfrezeyi bir düşman birliği üzerine göndermişti. Müşriklerden bir Müslümanlardan bir kaç kişiyi şehit etmişti. Daha sonra Üsâme b. zeyd bu kişiye yaklaşp öldürmek üzere kılıcını kaldırınca adam: "Lailahe illallah " dedi. Üsâme bu ikrarı dinlemeyerek bu kişiyi öldürdü. Müfreme Medine'ye dönüp konu Hız. Muhammed'e anlatılınca Hız. Muhammed, Üsâme'ye: Niçin öldürün? diye sordu. Üsâme'de: "Ya Rasulellâh! Müslümanlardan çok can yaktı, falan ve falan kimseleri öldürdü. Bunun üzerine ben ona hücum ettim, kılıcı görünce: Lailahe illallah dedi." diye cevap verdi. Rasulullah: Onu öldürdün mü? diye sordu. Üsâme: Evet dedi. Rasulullah: "Kıyamet gününde (şahit olarak) La ilahe illallah kelimesi geldiği zaman nasıl yaparsın?" buyurdu. Üsâme yaptığına pişman oldu ve : "Yâ Rasulallah, benim için mağfret dile." dedi. Rasulullah: "Kıyamet gününde (şahit olarak) La ilahe illallah kelimesi geldiği zaman nasıl yaparsın?" Rasulullah bu sözü tekrarlayıp durdu, başka bir şey ilave etmedi (Müslim, İman, 160).

Ebu Zer el-Ğifârî (r.a)'den şöyle dediği rivayet olunmuştur. Bir kere Rasulullah (s.a.s)'e ziyarete gelmişim. Rasulullah, üzerinde beyaz bir örtü bulunduğu halde uyuyordu. Döndüm, sonra yine geldim. Bu defa uyanmıştı. Rasulullah (s.a.s): "La ilahe illallah deyip sonra bu ikrar ve iman üzerine vefat eden hiçbir kul yoktur ki o kul cennete girmesin" buyurdu. Ben: "Zina etse ve hırsızlık yapsa yine cennete girecek mi?" dedim. "Zina etse de, hırsızlık yapsa da" buyurdu. Ben: "Zina etse de, hırsızlık yapsa da mı?" diye sordum. "Zina etse de, hırsızlık yapsa da" buyurdu. Ben (üçüncü defa): "Zina etse de, hırsızlık yapsa da mı?" diye sordum. "Evet, Ebu Zerr'in burnu toprakta sürtülmesine rağmen o kul zina etse de, hırsızlık yapsa da(cennete girecektir)" buyurdu.

Ravi (Ebu'l-Esved) der ki: Ebu Zerr, bu hadisi her rivayet ettiğinde: "Ebu Zerr'in burnu toprakta sürtülmesine rağmen cennete girecektir." buyurdu. (Müslim, İman, 155)

İslam alimlerinin büyük bir bölümü, imanın bir ikrar ve tasdik olduğunu ortaya koymuştur. Bu konuda İslam alimleri şunları ileri sürmüşlerdir.

1. Ameller iman (ve akîde) kavramına dahil değildir. Çünkü imanın hakikati ve mahiyeti tasdikdir. Bunun delilleri şunlardır:

a. Kur'an ve hadislerde amel iman üzerine atfedilmiştir. Ayetlerde iman edenlerle salih amel işleyenler ayrı ayrı zikredilmiştir. "İman edenler ve iyi amel işleyen kimseleri cennetlerimize koruz. (Nisâ 4/57). (Bkz. Bakara, 2/277; Yunus 10/9; Hud 11/23; Ankebüt Sûresi, 29/9; Lokman, 31/8; Fatır, 35/,7).

⁷ "Sizin dininiz size, benim dinim de banadır" (Kâfirûn 109/6).

⁸ Buhârî, İmân, 36, Edeb 44, Fiten 8; Müslim, İman 116; Tirmizî, Birr 51, İman 15.

⁹ İbn Hanbel, III, 135, 154, 210, 251; Tirmizî, İmân 13; Nesâî, İmân 8; İbn Mâce, Fiten 2.

b. Bazı ayetlerde iman, amelin geçerli olabilmesi için sıhhat şartı kılınmıştır. “Her kim mü’min olarak helal olan işlerden yaparsa, artık o, ne zulümden ne de hakkının çiğnenmesinden korkar” (Taha 20/112) buyrulmuştur.

Bazı ayetlerde büyük günahın imanla birlikte bulunacağı ifade edilmiştir. “Eğer mü’minlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin...” (Hucurât 49/9) denilmiş, büyük günah olan öldürme eylemi işleyen kişilerden “mü’minler” diye söz edilmiştir. Eğer amel, imanın parçası olsaydı bu kişiler işledikleri adam öldürme eyleminde dolayı dinden çıkar ve kâfir olurdu. Kur’an bunu “mü’minler” olarak ifade etmezdi. İslam düşüncesinde imanı ikrar eden fakat büyük günah işleyenlerin, yaptıklarını helâl ve meşru kabul etmedikleri sürece, günahkâr mümin sayılmışlardır.

2. İmanın hakikati ve mahiyeti ne artar ve ne de eksilir. Çünkü iman kesinlik ve boyun eğerek kabullenme, kalbi bir tasdiktir. Bu amandaki imanda fazlalık ve eksiklik tasavvur edilemez (Taftazânî, 2010, 223-224).

İmanda ameli unsurlar olgun ve güzel bir imana ulaşmak için önemlidir. Amel, imanı daha samimi, sağlıklı ve üstün bir konuma çıkarmak için gereklidir. Ayrıca Allah’ın vadettiği daha güzel nimetlere erişmek için de önemli bir unsurdur. İman, iyi amel ve ibadet ile daha doğru ve mükemmel bir değer olur. İman, işlem görmemiş değerli ve paha biçilmez bir taş ve cevhere benzer. İbadet ve salih ameller ise onu işleyerek daha değerli ve yararlı kılar. İşlenmemiş ve işlevsel kılınmamış, kalpte gizli ve pasif kalmış, hayata yansımamış, güzel ameller ortaya çıkarmamış bir iman, işlem görmemiş ve gizli kalmış değerli bir taş ve cevher gibidir. Kalpte var olan imanun, aktif ve yararlı olması için ibadetler, salih ameller ve güzel ahlak gereklidir. Çünkü iyi ameller ve güzel ahlak hem imanı kuvvetlendirir, hem de daha etkin kılar. Ameller olmadan da iman geçerlidir fakat etkin ve işlevsel değildir.

Sonuç

İslam, siyaseti insana bırakmış ve bunu iman ile ilişkilendirmemiştir. Fakat Müslümanlar, tarihte ve günümüzde siyasi ve kaotik eylemlere katılmış ve bunlarla anılmıştır. Aslında bütün bunların temelinde, Müslümanların imanı siyaset ile ilişkilendirmesi ve siyasetin, din olarak tasavvur edilmesi yatmaktadır. Müslümanlar, geçmişten günümüze bu düşüncenin açtığı derin sorunları yaşamıştır. Sorun, siyasi ve sosyal olayları, iman ile irdelememek ve bunlar ile ilişkilendirmektir.

Siyasi ve sosyal olayları iman bağlamında değerlendiren düşünsel yapı, Hz. Osman dönemi ve sonrasında yaşandığı gibi, günümüzde de aynı bağlamda yaşanmaktadır. Bu sadece Müslümanların değil diğer tüm dinlerinde en önemli ortak sorunlarından birisidir. Kendi dışında farklı düşünce, inanç, grup ve yapıya yer vermeyen bu düşünce sorunlu ve hastalıktır. Daha çok dini, siyaset bağlamında değerlendiren bir zihinsel yapıdır. Günümüzde radikal Yahudi, Hristiyan ve Müslüman gruplar ile diğer beşerî dinlere ait aşırı gruplar bu düşünsel yapıyı temsil etmektedirler. Budistlerin Arakanlı Müslümanlara uyguladıkları kıyım ve şiddet, Yahudilerin Filistinlilere yönelik tedhişi, Suriye’de yaşanan zulüm, Yemen’de Şii ve Selefi gruplar arasında ki savaş, geçmişte yaşanan Hristiyan Haçlı seferleri ve yakın zamana kadar devam eden mezhep çatışmaları, Avrupa’da İslamofobi eylemleri, günümüzde DAESH’in, Boko Haram’ın eylemleri siyasi temele indirgenen ve din/iman üzerinden yapılan eylemlerdir.

İslam açısından bu zihinsel düşünce/inanç yapısının en sorunlu ve zararlı yönü, dini değerlerin (Allah, Peygamber ve Vahiy) amacından sapıtılarak değerlendirilmesidir. Ayrıca subjektif bir yaklaşımla siyasi ve sosyal olaylara alet edilmesidir. Bu, İslâm’ın objektif hedeflerini ve amacını gerçekleştirme açısından ciddi bir sorundur. İslâm’a ve değerlerine zarar verdiği gibi yanlış algılamalara da yol açmaktadır.

İslam, insana büyük değer vermiş ve onu haksız öldürmenin tüm insanlığı öldürmek kadar büyük bir günah olduğu ilkesini getirmiştir (Mâide 5/32). Vahiy, insana ve insanlığa bir umut ve kurtuluş olarak gelmiştir (Yûnus 10/57). İnsanlığa ahlaki, adaleti, barışı, affetmeyi ve hoş görüyü emretmiştir (Nahl, 16/90). Bizzat ismi barış olan İslam’ın (Bakara, 2/208), Peygamberi Hz. Muhammed yaşamında rahmet ve barışın sembolü olmuştur. İslam tüm cahili çekişmeleri, kabileciliği ve asabiyeti kaldırmıştır.

Din, Allah’a ait ilkeler bütünüdür (A’raf, 7/29; Zümer, 39/3,11,14) İman, İslam’ın en belirleyici esaslar bütünüdür. Dinin ön şartı ve kabul ilkesidir. Bu yüzden, İman’ın ilkelerini Allah belirler. İman, kişi ile rabbi arasında özel bir ilişkidir. Bu yönü ile iman, kişisel özel bir kabullenmedir. Allah’a karşı bir sorumluluk ve duyguyu ifade eder. Onun samimiyeti ve geçerliliğini yalnız Allah bilir. İnsana ait bu kabullenmeyi dışarıdan hiç kimse ölçemez, özel durumunu bilemez ve değerlendiremez. İman bireysel olduğu için özeldir. Bu yüzden insanın en önemli değersel ilkelerindedir. Dinde kişinin değer boyutu ve inanç yönünü belirlediği için iman üzerinden yapılan değerlendirmeler doğru olmadığı gibi subjektif, hatalı ve yanlış olma ihtimali yüksektir. Bu yönü ile bilgi olmanın ilkelerine aykırı ve doğru olma yönü zayıftır.

İman, insanın bireysel ve özel kabulü ile gerçekleşir. Kur'an, doğru ve geçerli bir iman için her türlü baskı ve yönlendirmeyi yasaklamıştır. Bunu elçisine de temel ilke olarak bildirmiştir. Baskı ve şiddet, doğru ve geçerli bir söz ve eylemi ortaya koyamayacağı gibi samimi bir imanı da gerçekleştiremez. Bu durum insanı iki yüzlü ve samimiyetsiz bir davranışa da sürükler. İki yüzlü bir davranış da doğru ve samimi bir imanı ve ameli ortaya koyamaz. Allah, din ve iman konusunda samimi, içten ve dürüst olmayı tavsiye etmiştir. İman, Allah ile insan arasında ki en özel bir ilişkidir. Bu özel duruma dışarıdan başka birisi müdahale edemez ve değerlendiremez. Bu özel ve gizli durumun konumunu yalnız Allah bilir ve O değerlendirir.

KAYNAKÇA

- Abdülhamid, İrfan (2011). *İslam'da itikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*. Ankara: TDV Yayınları.
- Ahbârî, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî (1987). *el-Futuh*. Beyrut.
- Ahmed b. Hanbel, (1981) *el-Müsned*, I-VI, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Akbulut, Ahmet (2006). Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları. *Kelam Araştırmaları* 4: S.2, ss.1-10.
- Akbulut, Ahmet (1990). Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikâdileşmesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* S. 29, ss.331-348.
- Azimli, Mehmet (2017). *Hz. Osman*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkaahir (1991). *el-Fark Beyne'l-Firâk: Mezhepler Arasındaki Farklar*. Ankara: TDV Yayınları.
- Bağdâdî, Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam (2002). *el-İmân ve Me'alimu ve Sunenuhu ve Derecatuhu*. Ankara: Kitabu'l-İmân.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya (1996). *el-Ensabu'l-Eşrâf*. Beyrut.
- Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1981.
- Câbiri, Muhammed Âbid (2001) *Arap-İslâm Siyasal Ahlakı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Canan, İbrahim (1995). *Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dineverî, Ebû Hanîfe (2017). *el-Ahbaru't-Tıval*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Dineverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (2017). *el-İmâme ve'-Siyase*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, (1999). *Müsned* I-IV, (thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Turkî), Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr,
- Ebû Hanîfe, İmam-ı Azâm (2010). *El-Âlim ve'l-Müteallim*. İstanbul.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen (2005). *Makâlatu'l-İslamiyyin ve İhtilâfu'l-Musellîn*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi (1975). Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX, S.220. ss.219-247.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi (1978). Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXII, S.270. ss. 245-275.
- İbnu'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (1965). *el-Kâmil fi't-Târih*. Beyrut.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed Said b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (2017). *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b, Ahmed et-Temimî el-Büstî es-Sicistânî (2017). *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik b. (2014). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. İstanbul: Karaman Yayınları.
- İbn İshak, Muhammed b. (2012). *Siyer-i İbn-i İshâk*. İstanbul: Düşün Yayınları.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (1981) *es-Sünen*, I-II, (thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî), İstanbul; Çağrı Yayınları.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. (2001). *et-Tabakâtu'l-Kübra*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî Yayınları.
- İbn Zekvân, Sâlim b. (2016). *es-Sîre* Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- İsfehânî, Rağıp (2005), *el-Müfredât fi Ğârîbi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife Yayınları.
- Müslim, Ebû Huseyn Müslim b. Haccâc el-Küşeyrî en-Neysâbüri. (1998). *Sahîhu Müslim*. Thk. Ahmed Şemseddîn, I-V, Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye.
- Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb. (1988). Sünenü'n-Nesâî. Thk. Nâsirüddîn Elbânî, Riyâd: Mektebetü'l-Me'arif.
- Pezdevî, Sadru'l-İslâm İmam Ebu'l-Yusr Muhammed (2015). *Usûlü'd-Dîn* İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Sülün, Murat (2015). *Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi* İstanbul: Ensar Yayınları.
- Şehristânî, Muhammed (2014). *el-Milel ve'n-Nihal*. İstanbul: Litera Yayınları.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (1987). *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülûk*. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye Yayınları.
- Taftazânî, Saduddîn (2010). *Şerhu'l Akâid*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Watt, W. Montgomery (2010). *The Formative period of Islamic Thought: İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Ankara: Sarkaç Yayınları.
- Yıldız, Harun (2016). *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu*. Ankara: Araştırma Yayınları.